

Потенціал емоційної інформативності невербальних засобів у дискурсі обманника (на матеріалі сучасної англійської мови)

Сучасна лінгвістика надає великої ваги вивченню проблеми мовної особистості. Із зосередженням уваги науковців на особливостях її поведінки в різних ситуаціях спілкування відбулося поступове виокремлення емоційного аспекту з царини раціонально-логічного розуміння мови. Утвердження категорії емотивності як безумовного свідчення „людського фактору” в мові стало підсумком роботи вчених різних наукових напрямів (В.В.Жура, І.І.Сєрякова, В.І.Шаховський).

Емоції як мотивувальна основа пізнавальної діяльності людини становлять істотну частину її когнітивної системи, а процеси вербалізації емоцій нарівні з номінаціями їхнього невербального вияву передають основні механізми функціонування людського мислення. З цього погляду актуальними є дослідження особливостей мовної інтерпретації вербальної і невербальної поведінки як емоційно інформативного і важливого за прагматичним спрямуванням складника процесу спілкування (С.В.Іонова, О.А.Янова). У цій статті ми ставимо за мету виявити роль невербального компонента дискурсу мовця-обманника в розкритті його емоційного стану.

Страх, гнів, розпач, образа, заздрість, сором належать до каталізаційних чинників різних типів комунікативної поведінки, зокрема такого, який дає змогу переконати співрозмовника, справити на нього потрібний вплив, а також маніпулювати ним. Обман належить до широкого спектра різновидів маніпулювання. Т. ван Дейк трактує обман як комунікативний акт, підпорядкований контекстній моделі, у якій мовець знає, що р не відповідає стану речей, але має на меті переконати реципієнта, що р відповідає стану речей, до того ж „якщо обман успішний, мовець і слухач мають відмінні ментальні моделі подій, про які йдеться” [8; 17]. При цьому реципієнт може не знати, що умов правдивого надання інформації не було додержано. У такому разі обман інтерпретується як вірогідна інформація, і об’єкт

маніпуляцій змінює свою систему уявлень відповідно до отриманих даних. Водночас ми вважаємо доцільним ураховувати невербальний рівень дискурсу обманника, бо саме на ньому формується емоційна мотивація висловлювання, тому надалі розглядатимемо обман як вербальний і/або невербальний акт.

Комунікативний акт обману функціонує позірно однаково в усіх людських спільнотах й універсальними видаються його компоненти, зокрема емоційні. У межах інваріантного сценарію обману, підставою моделювання якого є спільність законів логічного мислення, можливі не лише ситуативні, а й культурні, вікові та соціальні варіації, що своєю чергою мають відмінні вербальні й невербальні засоби вираження. Когнітивне мапування цих останніх сприятиме дослідженню особливостей вираження емоційного стану мовця. При цьому ми послуговуватимосся впровадженням Р.Ленекером поняттям емоційного домену [10; 149 – 150]. Ідеться про один або й більше базових емотивних доменів, що не зводяться до інших і відповідно мають найнижчий рівень в ієрархії концептуальної сукупності. Їхньою фізіологічною основою є сенсорні можливості людини. Хоча базові домени, серед них і домен емоцій, перебувають на найнижчому рівні ієрархії, поля концептуального потенціалу, конституйовані ними, надаються до структурування. Концепти, належні до такого поля, можна по-різному згрупувати й визначити „відстані” між ними. Відповідно до такого трактування відношень між концептами базового рівня репрезентація базового домену емоцій у свідомості окремої людини накладається на поняття індивідуального ландшафту особистості, до важливих складників якого належить саме емоції.

Індивідуальні ландшафти свідомості – це конфігурації внутрішнього простору і зовнішнього оточення субекта-в-дії, що визначаються розподіленою метою і спектром структур-атракторів когнітивної і креативної діяльності. Мету при цьому трактують як певним чином структуроване силове поле психологічної активності. Так когнітивна діяльність мовця-

обманника відбувається в умовах множинності можливостей, які надаються до реалізації. Потенції, що актуалізуються в когнітивних діях і завдяки їм, характеризують світ організму і виражаються серед іншого в „емоційній настроєності, афективній тональності когнітивного суб'єкта, яка визначає векторну спрямованість і загальну конфігурацію когнітивного акту – «потенційний ландшафт»» [2; 37].

У ситуації обману мовець з усієї множини потенційно можливих варіантів розвитку подій обирає найсприятливіші для себе й актуалізує їх як реальний стан речей, локалізований у часі й просторі. Суб'єкт задіює особливі селективні механізми й комбінує саме ті фрагменти дійсності, які потрібні для досягнення його прагматичної мети: введення об'єкта в оману. При цьому його індивідуальний ландшафт синхронно охоплює всі варіанти руху між потенційно можливими 1) у даній ситуації, 2) в майбутньому, а також сліди діяльності в минулому. Це свідчить про те, що індивідуальний ландшафт свідомості якісно динамічний, його параметри можуть змінюватися з розвитком самої особистості [2; 40 – 42]. Тоді відповідно перебудовуються й поля її руху в майбутнє і добираються певні способи концептуалізації суб'єктивних досвідних даних.

Р.Ленекер [10; 147 – 149] вважає, що всі лінгвістичні одиниці певною мірою залежать від контексту. Для семантичної одиниці таким контекстом виступає домен. Доконечною умовою існування більшості концептів є інші концепти, на які імпліцитно чи експліцитно робиться посилання. Концепти впорядковуються ієрархічно, одиниці на кожному з рівнів підлягають тим, які перебувають вище. Тому щоб схарактеризувати певне поняття, треба активувати відповідні рівні ієрархії. Концептуалізація емоційно значущої інформації в дискурсі обманника ґрунтується на базових доменах. Здебільшого вона відбувається не прямо, а через ланцюжки концептів-посередників. Тому виразником концептів, належних до базового домену емоцій, можна, зокрема, розглядати мовну інтерпретацію невербальної

поведінки обманника – жестів, міміки та ін. Такі лексеми належать до вищих рівнів концептуалізації, тобто до небазових доменів.

Ієрархічність організації небазових доменів простежується в тому, як значення встановлюються відносно вищих за базові рівні концептуалізації. В ієрархії базових доменів особливий інтерес для нашого дослідження становлять емоції. Вони співвідносяться з іншими репрезентаційними просторами: категоріями оцінки та спостерігача. „Доменом категорії ОЦІНКА („приблизно – точно”, „багато – мало”, „правдиво – неправдиво”, „добре – погано”) виступає категорія СПОСТЕРІГАЧА (суб’єкта оцінки), передумовою якої є наявність спостережуваного предмета (об’єкта оцінки)” [1; 7]. Так, емоційне забарвлення фрагмента мовлення, виражене в тексті імпліцитно, для своєї характеристики задіює концепти інших рівнів організації: належні домену СПОСТЕРІГАЧ (вищий рівень) / Якість, Кількість та ін. (нижчий рівень). Проаналізувавши весь ланцюжок, можна простежити підпорядкування концептів певним доменам та ідентифікувати емоцію. Причому домен може відповідати й окремому фрейму, і фрагменту фреймової мережі з кількох вузлів і зв’язків між ними [1; 9].

Слова, за Ч.Філмором [9; 121], а ми припускаємо, що наступне твердження стосується й невербальних одиниць дискурсу, можуть розрізнятися не стільки референтом, а тим, як вони позиціонують його в більшому фреймі. Під терміном „фрейм” Ч.Філмор розуміє будь-яку систему концептів, пов’язаних так, що аби зрозуміти один з них, треба зрозуміти всю структуру, до якої він входить. Коли одне з понять, належних до такої структури понять представлено в тексті чи розмові, воно встановлює зв’язок зі всіма іншими [9; 111]. „У дискурсі відображається й будується один із «можливих світів», а щоб зробити це й об’єктивувати наміри мовця та його ментальність, використовуються особливі мовні засоби” [3; 531], зокрема активізація певних рис мови: з набору альтернативних засобів вибирають і будують конкретні мовні форми. За Ч.Філмором [9; 122], є терміни, щільно пов’язані зі специфічними когнітивними фреймами – у

межах нашої теми такими можна вважати лексеми на позначення невербальних засобів дискурсу та емоцій. За умови використання таких термінів адекватне розуміння дискурсу обманника передбачає згадування чи сприймання фреймів, активованих його вербальним і невербальним наповненням і комбінування цих схематичних даних у певне бачення світу. При цьому повне ословлення, прямі вказівки на всі деталі не обов'язкове. У межах складного контексту всі лексично пов'язані фрейми мотивовані. Тому прагматична мета висловлювання досягається саме через усвідомлення цього фреймового контрасту. Для ситуації обману такими фреймовими словами-індикаторами можуть бути номінативи, що позначають невербальні засоби дискурсу. Їхню умисну демонстрацію можна вважати елементом тактики обманника. Водночас неумисний неконтрольований жест чи інший невербальний сигнал має потенціал розкривати приховані емоції, а отже й мотиви мовця. Як приклад ми наводимо фрагмент детективу, в якому обман виражено імпліцитно, без прямої вказівки на нещирість одного з комунікантів. Заручниця намагається сповістити свого друга, що з нею трапилась біда. Вона телефоном скасовує зустріч, яку й так уже було перенесено, і нагадує про нібито обіцяну їй книжку. Її викрадач запідозрює обман:

“That message about the Shakespeare: Love’s Labour’s Lost. That was a code, wasn’t it?” (...)

Her heart began thumping, a leaping animal hurling itself against her chest. But she managed to keep her voice steady:

‘Of course not. How could it be? What on earth gave you that idea?’

‘Your bookcase. (...) you’ve got a Shakespeare.’

She said solidly through lips that seemed to have grown dry and huge:

‘It was not a code. What possible code could it be?’” [11; 498].

Дівчина – об’єкт спостереження – намагається приховати страх, демонструючи впевненість засобами голосу: *she managed to keep her voice steady; she said solidly*. Заручниця спонукає викрадача оцінити її поведінку як

спокійну й впевнену. Можна припустити, що неконтрольовані невербальні сигнали, такі як прискорене серцебиття, суб'єктивні відчуття, недоступні спостерігачеві: *her heart began thumping, a leaping animal hurling itself against her chest; lips that seemed to have grown dry and huge*. Однак ці сигнали дають змогу читачеві – спостерігачу по-за текстом – розкрити її приховуваний емоційний стан, оцінити її повідомлення як нещире та адекватно ідентифікувати її дискурсивну поведінку як маніпулятивну.

Інтерпретатор дискурсу чи учасник комунікативної ситуації, об'єкт обману, обирає на свій розсуд один із множини способів схематизації конкретної ситуації, враховуючи акти категоризації, виражені вибором лексичних одиниць у тексті. Так, невербальні засоби дискурсу обманника вказують об'єкту його маніпуляцій на певні когнітивні й акціональні фрейми, покладені в основу можливого світу його дискурсу. Але саме від інтерпретатора – його досвіду, особистісних характеристик – залежить, які з них він обере, наповнюючи певну схему опосередковано даною інформацією в межах запропонованої категоризації дійсності. У часовому вимірі такі уявлення про фрагмент дійсності, сконструйований відповідно до заданої фреймової (концептуальної) моделі, охоплюють, крім безпосередньо теперішнього моменту комунікації, минулий стан речей і можливі шляхи розвитку в майбутньому.

Динаміку тактичного моделювання обманником свого дискурсу вже під час комунікативної взаємодії можна простежити, орієнтуючись виключно на невербальні сигнали. У наступному прикладі слідчий допитує одну зі жінок-свідків у справі про вбивство.

“Have you seen this button or one like it?”

He knew that Massingham's eyes as well as his own would be fixed on her face. It was easy to speak a lie, one short syllable. To act a lie was more difficult. She could just about control the tone of her voice, could make herself look up and gaze resolutely into his eyes, but the damage was already done. He hadn't missed

that instantaneous flicker of recognition, the small start, the quick flush across the forehead; that, most of all, was beyond her control” [11; 457].

Детектив чітко розрізняє два види невербальних засобів дискурсу своєї співрозмовниці, вони належать різним можливим світам. До сфальшованого фрагмента дійсності належать сигнали, що свідчать про спокійну впевненість людини, яка нібито каже правду: *she could just about control the tone of her voice, could make herself look up and gaze resolutely into his eyes*. Про справжній стан речей свідчить мить збентеження, яке не вдалося приховати: *that instantaneous flicker of recognition, the small start, the quick flush across the forehead*. Воно проявилось випадково й контрастує з невербальними засобами, використаними раніше і пізніше. У даному разі можна констатувати комунікативну невдачу обманника внаслідок неумисного демонстрування невербального сигналу, оскільки він суперечив основній тактиці дискурсивної поведінки мовця.

Ч.Філмор говорить про лексичні „домени”, елементи яких певним чином передають схематизацію людських суджень і поведінки. Важливо те, що по справжньому зрозуміти значення слів домену можна, лише знаючи соціальні інституції або структури досвіду, які вони охоплюють [9; 116]. Керуючись сказаним, можна за таким принципом виявити й простежити організацію наборів семантично споріднених номінативів, що, позначаючи елементи невербальної поведінки людини, активізують в свідомості загальну інваріантну модель ситуації обману.

Водночас важливим видається врахування такого чинника, як спільний чи відмінний культурний досвід комунікантів. Він передбачає знання характерних деталей функціонування ситуацій певного типу, а отже дає можливість зрозуміти основу й мотивацію категорій, представлених окремими словами. Ціннісні установки людини формуються під впливом цінностей інших членів колективу, за аналогією з явищем поінформованості, коли інформація одного члена суспільства може бути складником інформації іншого („Х думає, що У думає, що Х думає...”, „Х цінує, що У цінує, що Х

цінує...” [4; 81]). При цьому потрібно зважати на індивідуалізацію коефіцієнтів, а в деяких випадках – на їхню від’ємність, коли позитивні в емоційному плані знання трансформуються у негативно забарвлені або навпаки [4; 80 – 81].

У поданому далі прикладі лондонський журналіст провадить приватне розслідування в південноамериканському містечку. Його знайомий з місцевих відбирає в кишенькового злодія щойно поцуплений гаманець, витягує звідти всі гроші й порожнім віддає власникові. Перед свідкам цієї сцени він видає себе за поліцая:

„By the time the gringo caught up, João was already emptying the wallet of its cash, which he stuffed into the pocket of his shorts. ‘Police,’ João said, smiling broadly as he returned the wallet to its owner. It seemed like the man was about to speak, but João made an airy gesture with his gun as if to say de nada and the man turned on his heels.

‘I didn’t know you were a cop,’ Olly exclaimed” [12; 289].

Всі учасники цієї комунікативної ситуації, крім іноземця, порозумілися за допомогою невербальних засобів: *it seemed like the man was about to speak; João made an airy gesture with his gun as if to say de nada*. А журналістові забракло соціо-культурного досвіду, щоб зробити правильні висновки стосовно неадекватної поведінки удаваного поліцая. Ймовірно, це відбувається ще й тому, що його знайомий демонструє позитивні емоції, знову ж таки невербально – *smiling broadly*, і тим викликає довіру до себе.

Слово, а ми припускаємо, що таку властивість мають і невербальні елементи дискурсу, „активізує сукупність концептів – складників значення, у кожного з яких є свій домен” [1; 9]. Результатом взаємодії цих доменів є концептуальна матриця. Ця когнітивна структура формує концептуальну базу – фон, на якому ідентифікується один з елементів, пов’язаний зі знаком, у нашому випадку – невербальним. У ситуації обману мовець свідомо комбінує елементи дискурсу, спрямовуючи розвиток інтеракції в напрямі, потенційно найсприятливішому для себе. Значення його окремих вербальних

і невербальних знаків можуть належати різним можливим світам і відповідно різним міжфреймовим мережам. За допомогою цих останніх можна схематично репрезентувати референт мовлення обманника. Цей референт належить спільному світові обох комунікантів. Обманник на свій розсуд обирає спосіб концептуалізації, оперуючи поняттями в межах спільної з об'єктом концептуальної бази. Проте цей базовий простір – не тільки соціально зумовлений, він має індивідуальні досвідні, світоглядні характеристики мовців. Тому до кінця передбачити набір концептів, що належать до деяких фреймів, неможливо, як і проконтролювати актуалізацію конкретних концептів серед усіх потенційно можливих. Існує тісний взаємозв'язок між емоційним станом мовця-обманника і його невербальною дискурсивною поведінкою. Тож ця поведінка містить у собі значний потенціал емоційної інформативності. Продумана, умисна демонстрація певних невербальних засобів може допомогти мовцеві в досягненні його прагматичного завдання, а випадкові, мимовільні, неконтрольовані невербальні сигнали виказують його. На заваді адекватному сприйняттю та інтерпретації емоційно забарвленого повідомлення можуть стояти соціальні, вікові, культурні відмінності комунікантів. Подальше дослідження ролі невербального компонента з урахуванням цих параметрів сприятиме глибшому розумінню механізмів концептуалізації емоційного стану мовця в ситуації обману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка // В печати: Мова. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова.
2. Князева Е.Н. Методы нелинейной динамики в когнитивной науке // Синергетика и психология: Тексты: Вып. 3: Когнитивные процессы / Под ред. В.И.Аршинова, И.Н.Трофимовой, В.М.Шендяпина. – М.: Когито-Центр, 2004. – С. 29 – 48.

3. Кубрякова Е.С. Язык и познание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки словянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

4. Лефевр В.А. Конфликтующие структуры. – М.: Институт психологии РАН, 2000. – 136 с., илл.

5. Серякова І.І. Магія невербальної комунікації: Навч. посібник. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 95 с.

6. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. – 190 с.

7. Яновая О.А. Обозначение смеха в современном английском языке: номинативно-эмотивный аспект // Язык и эмоции: личностные смыслы и доминанты в речевой деятельности. Сб. научных трудов / ВГПУ. – Волгоград: Перемена, 2004. – С.85 – 97.

8. Dijk T.A. van Contextualization in Parliamentary Discourse. Aznar, Iraq and the Pragmatics of Lying //

<http://discourses.org/Unpublished/Contextualization%20in%20parliamentary%20discourse.htm>

9. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // The Linguistic Society of Korea (ed.), Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin Publishing Co, 1982.

10. Langacker R.W. Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites. V.1. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

11. James P.D. A Taste for Death. – London: Penguin Books, 1989. – 512 p.

12. New Writing 12 / Ed. by Diran Adebayo, Blake Morrison and Jane Rogers. – London: Picador in association with British Council, 2003.

